

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿՐԿՆԱՍԵՌ ԲԱՅԱԿԱՆ ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Հ. Ս. ՉԱԲՅԱՆ

Ժամանակակից հայերենը պատկանում է այն լեզուների թվին, որոնք բառակազմական մեծ հնարավորություններ ունեն: Բառաբարդման գրեթե անսպառ միջոցները՝ բառակազմական կաղապարների ու բաղադրական հիմքերի բազմազանությամբ, ածանցների հարստությունն ու ածանցական բառակազմությունների գրեթե անսահմանափակ հնարավորությունները թույլ են տալիս ազատորեն կազմել նոր բառեր ու դրանցով հարստացնել մեր լեզվի բառապաշարը¹: Նորաբանությունների էական առանձնահատկությունը այն է, որ նրանք անմիջականորեն կապված են նոր հասկացությունների հետ: Լեզվի դերը տվյալ դեպքում այդ կարգի հասկացությունների համար պարտադիր կերպով համապատասխան նշան ստեղծելն է: Նոր բառերը կազմվում են լեզվի միջոցներով, բառակազմական գործող կաղապարներով²: Փայերենի բառակազմական միջոցներով կազմվող նորաբանությունները վերաբերում են կյանքի բոլոր բնագավառներին և ընդգրկում են հատկապես կենցաղի, հասարակական-քաղաքական կյանքի, գիտության և տեխնիկայի, մշակույթի և արվեստի բոլոր բնագավառներն ու ճյուղերը: Նոր բառերը լեզվի տվյալ փուլում հանդես են գալիս իբրև նորաբանություններ, ապա, ընդարձակելով իրենց կիրառության սահմանները, անցնում են բառապաշարի ակտիվ շերտին և դառնում համագործածական բառեր:

Նորաբանությունների մեջ որոշակի թիվ են կազմում բայերը, որոնց մեջ կան նաև կրկնասեռ բայեր³: Մեր լեզվում վաղուց նոր

¹ *Էդ. Աղայան*, Բայակազմությունը ժամանակակից հայերենում // *Տեղեկագիր*՝ հասարակական գիտությունների, 1965, էջ 154:

² Նորաբանությունը պատմական հասկացություն է: Այն, ինչ լեզվի տվյալ փուլում նորաբանություն է համարվում, պատմական այլ շրջանում որպես այդպիսին այլևս չի գիտակցվում և չի ընդունվում: Այս տեսակետից հատկանշական է, որ որոշ նորաբանություններ լեզվի զարգացման ընթացքում հնանում են և լեզվից դուրս են մնում (տե՛ս *Ա. Մուքիսյան*, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1999, էջ 162):

³ Կրկնասեռ է բառարանային միավոր հանդիսացող այն բայական բառային, որի հասկացության ծավալում համատեղվում է տարբեր սեռերի (ներգործական և չեզոք, ներգործական և կրավորական, կրավորական և չեզոք և այլն) գաղափար՝ առանց բառական-քերականական լրացուցիչ փոփոխությունների: Ի տարբերություն կրկնասեռության մյուս տեսակների՝ նր/չր կրկնասեռությունը հատուկ է հայերենի պատմա-

արմատներ, այդ թվում նաև բայական արմատներ չեն առաջանում, սակայն հաճախ զանազան հասկացություններ բայական խոսքիմասային նշանակության յուրահատկությամբ արտահայտելու կարիք է զգացվում: Այս պահանջով էլ լեզուն օգտվում է խոսքիմասային այլ արժեք ունեցող բառերից և հատուկ մասնիկավորումով նոր բայեր է կազմում⁴:

Հասարակական նոր հարաբերությունների, նոր գործառույթների իրականացման հասկացություններ են արտահայտում, օրինակ, հետևյալ նորակազմ կրկնասեռ բայերը՝ *անդամակցել-նր, չր-1. անդամակցից դարձնել, 2. անդամակցից դառնալ* (ԱՀԲԲ, Ա, 51, ԺՀԼԲԲ, Ա, 84), *դատավարել-նր-1. վարել դատը, դատական գործընթացը, չր- 2. դատի մեջ մտնել* (ԱՀԲԲ, Ա, 280, ԺՀԼԲԲ, Ա, 479), *զանգահարել- նր- 1. զանգ հնչեցնել, հեռախոսով խոսել, չր- 2. Չանգի, զանգահարություն ձայն հանել* (ԱՀԲԲ, Ա, 361, ԺՀԼԲԲ, Բ, 6), *սամունքել-նր, չր-գեղարվեստորեն արտասանել կամ ընթերցել* (ԱՀԲԲ, Ա, 111, ԺՀԼԲԲ, Ա, 186) և այլն:

Նոր բայեր կազմելու համար լեզուն իբրև բառակազմական առաղձ օգտագործում է անուն խոսքի մասերը և բայական մասնիկավորումով կազմում բայական բառույթներ: Կառուցվածքային բառակազմական տեսակետից նորակազմ կրկնասեռ բայերի սերող հիմքերի էական առանձնահատկությունը այն է, որ դրանք գերազանցապես բաղադրյալ բառեր են՝ կազմված բարդման և ածանցման եղանակներով, բառակազմության բաղադրիչ տարրերով՝ արմատներով, հոդակապով, ածանցներով: Պարզ սկզբնահիմքեր ունեցող կրկնասեռ բայերը, ի տարբերություն գրաբարի և միջին հայերենի կրկնասեռ բայերի, շատ փոքր թիվ են կազմում⁵:

կան զարգացման բոլոր փուլերին՝ որպես սեռի քերականական կարգի առանձնահատկություններից մեկը: Արդի հայերենի կրկնասեռ բայերը ներկայանում են երեք շերտով՝ *գրաբարյան, միջինհայերենյան* և *արդիհայերենյան*: Բուն արդիհայերենյան կրկնասեռ բայերը բաժանվում են երկու խմբի. առաջին խմբում *սեռային տեղաշարժերով պայմանավորված կրկնասեռ բայերն* են, որոնք արդի հայերենում կրել են հասկացության ծավալի տարատեսակ փոփոխություններ. բառիմաստի փոփոխությունը հանգեցրել է քերականական հատկանիշների փոփոխության: Երկրորդ խմբում *նորակազմ կրկնասեռ բայերն* են, որոնք կազմվել են՝ ա) գրաբարից ժառանգված պարզ կամ բաղադրյալ հիմքերով, բ) արդիհայերենյան նորակազմ հիմույթներով, գ) փոխառյալ բառերով:

⁴ Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1962, էջ 70:

⁵ Տե՛ս Հ. Չաքրյան, Հին հայերենի կրկնասեռ բայերը, Գյումրի, 2015: Նույնի՝ Միջին հայերենի կրկնասեռ բայերը, Գյումրի, 2016:

Պարզ սերող հիմքերով կրկնասեռ բայական նորաբանություններ. Կրկնասեռ բայերի պարզ սերող հիմքերը գրաբարից ժառանգված *արմատական բառեր* են կամ *նորագույն փոխառություններ*⁶:

Գրաբարից ժառանգված *ձյուն, ամպրոպ, գարուն, արեգակ, արև, ծիածան, կոհակ, ցնցուղ* և անվանական այլ բառայիններով արդի հայերենում բայական մասնիկավորումով բաղադրվել են կրկնասեռ բայեր՝ *ձյունել, ամպրոպել, արևել* և այլն⁷:

Խնդրո առարկա սերող հիմքերը իրենց կենսունակությամբ, ակտիվությամբ և գործառությամբ նույնը չեն: Դրանք կարող են լինել հին հայերենում գործածված բառեր, որոնցից մասնիկավորված այլ կազմություններ գրաբարյան մատենագրության մեջ չկան: Օր.՝ *ամբարտակ, կնճիռ, արմունկ, ցնցուղ* բառերը գրաբարում այլ կազմություններ չեն բաղադրել, իսկ աշխարհաբարում սերող հիմք են դարձել շուրջ 40 նոր բառերի, այդ թվում՝ կրկնասեռ բայերի համար⁸:

Որոշ դեպքերում սերող հիմքերը հին հայերենում ունեն գործածության բարձր հաճախականություն, բաղադրել են բազմաթիվ նոր բառեր, բայց կրկնասեռ բայերի կազմության համար սերող հիմք են դարձել միայն արդի հայերենում: Օրինակ՝ հին հայերենում *արեգակ, գարուն, ձյուն* և *արև* անվանական բառայիններով

⁶ Նկատենք, որ սերող հիմք դարձած նորագույն փոխառությունները փոքր թիվ են կազմում (նման բառայիններ աշխարհաբարը չի ժառանգել նախորդ շրջաններից): Դրանք հիմնականում ռուսերենից անցած միջնորդական փոխառություններ են, այսպես կոչված միջազգային բառեր, որոնք արդի հայերենում դարձել են նորանոր բաղադրությունների, ինչպես նաև կրկնասեռ բայերի բաղադրիչներ: Օր.՝ *զիզազ* բառը արդի հայերենում ունի *1. բեկյալ գիծ, 2. ծուռումուռ ճանապարհ, 3. ոլորանների շարք, 4. փոխ. դժվարությունների և հաջողությունների շարք, 5. փխբ. զիզազաձև կեռեր ունեցող փոցի, 6. ած. զիզազի նման նշանակությունները*: Այս սերող հիմքով արդի հայերենում կազմվել են *զիզազաձև, զիզազանման* ածականները, *զիզազում* գոյականը և *զիզազել* կրկնասեռ բայը՝ *չբ-1. կեռումեռ, ոլոր-մոլոր անցնել, նբ-2. Ջիզազաձև փոցիով փոցիել, զիզազներ առաջացնել* նշանակություններով:

⁷ Համապատասխան բնագրային օրինակների աղբյուրը *ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանն* է (Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Եր., 1972)՝ հետայսու՝ ԺՀԼԲԲ. *Ձյունել*-նր, չբ- Դուրսն սկսել էր *ձյունել*: Ակասիաներն եզերքին *կը ձյունեին* ծաղիկներ (ԺՀԼԲԲ, Գ, 423): *Ամպրոպել*-նր, չբ-Նրանց գլխին *ամպրոպեց* հրետանային հարված: -Ճիշտ է ասում նա, վախից եք ասում, քաշվում եք ինձնից, *ամպրոպեց* տերը իր դստիկոնից (ԺՀԼԲԲ, Ա, 58):

⁸ *Ամբարտակ* (ՆՀԲ, Ա, 55, ԳԲ, Ա, 39), *ամբարտակել-նր-1. ամբարտակով ամբացնել, չբ-2. բարձրանալ, վեր խոյանալ*, (ԱՀԲԲ, Ա, 31, ԺՀԼԲԲ, Ա, 51), *կնճիռն* (ՆՀԲ, Ա, 1005, ԳԲ, Ա, 662), *կնճռել -նր-1. երեսին կնճիռներ գոյացնել, 2. փխբ. դժգոհություն ցույց տալ, 3. չբ. փխբ. գործը բարդանալ* (ԱՀԲԲ, Ա, 743, ԺՀԼԲԲ, Գ, 156), *ցնցուղ* (ՆՀԲ, Բ, 915, ԳԲ, Բ, 583), *ցնցուղել-նր- 1. ցնցուղով ջուր ածել, սփռել, չբ- 2. անձրն մաղել* (ԱՀԲԲ, Բ, 1479, ԺՀԼԲԲ, Դ, 561) և այլն:

կազմվել են 50-ից ավելի բառեր, բայց *արեգակել, գարունել* և *արնել* կրկնասեռ բայերը կազմվել են միայն արդի հայերենում⁹:

Նկատենք, որ անվանական բառույթներն արդի հայերենում սովորաբար պահպանել են միայն գրաբարյան ձևը¹⁰ և բնիմաստը¹¹: Նորակազմության հասկացության ծավալն ընդարձակվել է՝ ի հաշիվ իմաստային նորաբանությունների և փոխաբերական գործածությունների: Ասվածից կարելի է ենթադրել, որ կրկնասեռ բայերի սկզբնահիմքերի գրաբարյան ժառանգություն լինելու հանգամանքը պետք է ընդունել պայմանականորեն, քանի որ սերող հիմքերի դերը ստ էության կատարում են արդի հայերենյան տարբերակները՝ իրենց իմաստային ծավալներով: Օրինակ՝ *գարուն* բառը գրաբարում ունի *տարվա չորս եղանակներից մեկը* իմաստը, իսկ արդի հայերենում՝ նաև *2. փխբ. բարեխառն եղանակ, 3. բնստ. Պատանեկություն, երիտասարդություն, 4. ժղ. Տարի, 5. բնստ. պայծառ, երջանիկ կյանք, 6. փխբ. ած. գարնան պես զվարթ, երջանիկ նշանակությունները*: Ակնհայտ է արդի հայերենյան տարբերակի և *գարունել* (*չբ-գարուն դառնալ, բացվել, նբ-կյանքը երջանիկ դարձնել*) նորակազմ կրկնասեռ բայի իմաստային ընդհանրությունը¹²:

Այսպիսով, շուրջ երկու տասնյակ կրկնասեռ բայեր արդի հայերենում կազմվել են գրաբարից ժառանգված պարզ սկզբնահիմքերով, որոնք, որպես անվանական բառույթներ, անկախ գործածություն ունեն թե՛ հին հայերենում, թե՛ արդի հայերենում:

Բաղադրյալ սերող հիմքերով կրկնասեռ բայական նորաբանություններ. հանդիպում են. *ա) Համատիպ բաղադրիչներ ունեցող սերող հիմքերով կրկնասեռ բայական նորաբանություններ.* Բայա-

⁹ *Արեգակ* բառով արդի հայերենում կազմվել են շուրջ 20, իսկ *արն* և *գարուն* բառերով՝ 50-ական բառեր, այդ թվում՝ կրկնասեռ բայեր՝ *արեգակել, արնել, գարունել*: ՆՀԲ-ն հիշատակում է *գիշեր* հիմնով 35 բառ, այդ թվում՝ *գիշերանայ* և *գիշերացուցանել* բայերը, բայց *գիշերել* (*չբ-1. գիշերը մնալ, նբ-2. գիշեր դարձնել, գիշերի վերածել*) կրկնասեռ բայը արդի հայերենյան նորակազմություն է՝ ի թիվս *գիշեր* սկզբնահիմքով 116 այլ բառերի և այլն:

¹⁰ Խոսքը, իհարկե, ուղղագրական փոփոխությունների մասին չէ, օրինակ՝ *ձիւն-ձյուն* և այլն:

¹¹ Խնդրո առարկա անվանական բառույթները տարժամանակյա կտրվածքում հազվադեպ են պահպանել հասկացության նույն ծավալը, օրինակ՝ *ամպրոպ* և *գանգուր* բառերը, որոնք թե՛ գրաբարում, թե՛ արդի հայերենում ունեն իմաստային նույն շրջանակը՝ *ամպրոպ-1. կայծակ և որոտ 2. փոթորիկ 3. փխբ. բուռն հուզում, 4. փխբ. վերահաս աղետ, փորձանք*, *գանգուր-ած.-ոլորուն, խուճուճ*: Գրաբարում այս երկու բառույթներով կազմվել են ընդամենը 6, իսկ արդի հայերենում՝ ավելի քան 50 բաղադրություններ, այդ թվում նաև, կրկնասեռ բայեր՝ *ամպրոպել, գանգրել*:

¹² *Գարունել* (ՆՀԲ, Ա, 532, ԳԲ, Ա, 310, Ա, 223, ԺՀԼԲԲ, Ա, 376):

կազմության համար տեսականորեն և պատմականորեն հնարավոր կազմությունները (արմատական բառեր, բայական բառակազմությանը չմասնակցած արմատներ, բաղադրյալ բառեր) ժամանակակից հայերենում գործող ընդհանուր օրինաչափություն դիտել չի կարելի¹³: Այժմ արմատներ չեն ստեղծվում, ուստի և արմատներից պարզ բայեր էլ չեն կազմվում: Կրկնասեռ բայեր սերած պարզ սկզբնահիմքերը, ինչպես նշեցինք, մեր լեզուն ժառանգել է հնից կամ կազմել է նորագույն փոխառություններից: Նույնը չի կարելի ասել բաղադրյալ սկզբնահիմքերի մասին. դրանք կարող են ժառանգված լինել լեզվի զարգացման նախորդ շրջաններից, կարող են լինել նաև արդի հայերենյան նորակազմություններ:

Գրաբարից ժառանգված բաղադրյալ սերող հիմքերից մի քանիսը արդի հայերենին են անցել իմաստային նույն ծավալով: Անվանական բաղադրության բայացումը իրականացել է խոսքիմասային նշանակության անցումով և համապատասխան մասնիկավորումով¹⁴: Օր.՝ *սրավար* ածականը ինչպես գրաբարում, այնպես էլ արդի հայերենում ունի նույն՝ *սրընթաց, արշավասույր* նշանակությունները, որոնք էլ անցել են *սրավարել* կրկնասեռ բային՝ *նք, չք-1. արագորեն վարել, քշել, 2. սրընթաց արշավել, ընթանալ*¹⁵: *Խելամուտ* ածականը գրաբարում ունի *ուշիմ, խելացի, բանիմաց*, արդի հայերենում՝ *իրերի դրությունը լավ հասկացող, թափանցամիտ* նշանակությունները, իսկ *խելամտել* նորակազմ կրկնասեռ բայը՝ *նք, չք- 1. հասկանալ, ըմբռնել, 2. խելամուտ լինել, դառնալ* բառիմաստները և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, կրկնասեռ բայերը անմիջականորեն կապված են իրենց հիմքում ընկած ձևային բառիմաստների հետ, և այստեղից էլ պարզ է դառնում նրանց մասնիկավորումը համապատասխան իմաստներով¹⁶:

Միշտ չէ, որ նորակազմ կրկնասեռ բայերը պահպանել են սերող հիմքերի հասկացության ծավալները: Նրանք արդի հայերենում սովորաբար ունեն նաև լրացական իմաստներ: Օր.՝ *թմբկահար* բառն ունի *թմբուկ խփող*, իսկ *թմբկահարել* կրկնասեռ բայը՝ *1. թմբուկ խփել, 2. փխբ. լուրը տարածել, 3. փխբ. գովաբանել*,

¹³ Տե՛ս *Էդ. Աղայան*, նշվ. հոդված, էջ 23:

¹⁴ Խոսքը երկհիմք (հոդակապով) բարդություն+ել կաղապարի և անուն խոսքի մաս-բայ խոսքիմասային փոխակերպման մասին է:

¹⁵ *Սրավարել* (ՆՀԲ, Բ, 757, ԳԲ, Բ, 483, ԱՀԲԲ, Բ, 1338, ԺՀԼԲԲ, Դ, 340):

¹⁶ *Խելամտել* (ՆՀԲ, Ա, 937, ԳԲ, Ա, 565, ԱՀԲԲ, Ա, 573, ԺՀԼԲԲ, Բ, 505):

փառաբանել, 4. փխբ. մատներով մի բանի պարբերականորեն խփել, 5. փխբ. առհասարակ հարվածներ հասցնել, խփել, դռփել նշանակությունները¹⁷: *Խնկահոտ* բառն ունի *խնկի բույր*, *խնկի բույր արձակող* իմաստները, իսկ *խնկահոտել* կրկնասեռ բայը՝ ինչպես *խունկի բույր արձակել*, այնպես էլ *խունկի բույրով տոգորել*, *համակել* նշանակությունները և այլն¹⁸:

Այսպիսով, արդի հայերենյան նորակազմ կրկնասեռ բայերից շատերը կազմվել են հին հայերենից ժառանգված բաղադրյալ սկզբնահիմքերով: Այդ սկզբնահիմքերը՝ որպես անվանական բառույթներ, անկախ գործածություն ունեն ինչպես գրաբարում, այնպես էլ արդի հայերենում:

Խնդրո առարկա բայերի մյուս խմբում արդի հայերենյան նորակազմություններ են ոչ միայն կրկնասեռ բայերը, այլ նաև վերջիններիս սերող հիմքերը՝ *քնքշաբան քնքշաբանել*, *սիրաբան-սիրաբանել*, *ցողաշաղ-ցողաշաղել*, *թևահար-թևահարել*, *հորդազեղ-հորդազեղել*, *ալեծուփ-ալեծփել*, *ծեփաթափ-ծեփաթափել*, *թևագրոհ-թևագրոհել*, *շղթայակից-շղթայակցել*, *աղերսակից-աղերսակցել* և այլն: Բայանուն նորակազմությունները ունեն փոխկազմարային կազմություն՝ «գոյական+բայ», «ածական+բայ», «մակբայ+բայ» ձևաբանական մասնակադապարներով: Բայական կազմությունների վերջին բայական բաղադրիչը առանձին բայ է, իսկ անվանական բաղադրիչը՝ այդ բայի լրացումը: Ի տարբերություն նախորդ խմբի՝ այս դեպքում կրկնասեռ բայերի և նրանց զուգահեռ անվանական անկախ բառույթների հարաբերակցության որոշումը կապված է որոշակի դժվարությունների հետ¹⁹ (խոսքը այնպիսի բառազույգերի մասին է, որոնց ընդհանուր արմատը կա անկախ անվանական բառույթի ձևով՝ որպես նորաբանություն, և միաժամանակ գործածվում է համապատասխան բայական բաղադրության մեջ): Հաճախ դժվար է որոշել՝ բաղադրյալ հիմույթներից են

¹⁷ Գրական հոբելյարներին չեն գալիս անհաջող գործերն ու սխալները: Մտոր *թմբկահարում էր* իր նոր ուսմունքը *թմբկահարելու* (գովաբանել, փառաբանել) (ԺՀԼԲԲ, Բ, 212):

¹⁸ Ոսկենկար բուսականներով *խնկահոտում են* այնտեղ հովիտներ (ԺՀԼԲԲ, Բ, 537):

¹⁹ Ա. Աբրահամյանը խոսքիմասային այլ արժեք ունեցող արմատական բառույթների և նրանց հետ ընդհանուր արմատ ունեցող բայական բառույթների միջև դիտարկում է երեք տիպի հարաբերակցություններ՝ ա) զուգահեռ ճյուղավորումներ հիմնային շրջանի ընդհանուր արմատից, բ) բայական բառույթների մասնիկավորում արմատական բառույթից, գ) արդեն մասնիկավորված բայական բառույթից արմատի առանձնանալը և ոչ բայական բառույթի վերածվելը (տե՛ս Բայը....., էջ 101)

սերվել կրկնասեռ բայերը, թե՛ հիմնություններն են հետագայում բայից անկախ գործածություն ստացել: Մերոդ և բաղադրված բայերի, ինչպես նաև անվանական բառույթների հասկացության ծավալների համեմատական քննությունը վկայում է, որ խոսքիմասային փոխակերպումը հիմնականում ընթացել է բայահիմք-անուն խոսքի մաս ուղղությամբ²⁰: Օր.՝ *քնքշաբանել, ծաղրաբանել և կանխաբանել* նորակազմ կրկնասեռ բայերը բաղադրվել են *բանել* բայով, որը հին հայերենում կրկնասեռ բայ է և ունի *ասել, խոսել* նշանակությունները: Դժվար չէ նկատել, որ հիշյալ իմաստները անցել են նաև բարդ հիմնությով նորակազմ բայերին՝ մասնավորեցնելով *ասել, խոսել* իմաստները և պայմանավորելով նաև վերջիններիս կրկնասեռությունը²¹.

Մերոդ և բաղադրված բայերի կրկնասեռությունը արդի հայերենում հիմնականում պայմանավորում են նբ և չբ տարբեր նշանակություններ, ինչպես, օրինակ՝ *շաղել* և *ցողաշաղել* բայերի դեպքում. *շաղել-նբ- ցողել, 2. թրջել, 3. չբ-մանր անձրև տեղալ, ցողաշաղել- չբ- 1. ցող իջնել, դնել, 2. նբ-ցողով շաղել* (ՍՀԲԲ, Բ, 1479, ԺՀԼԲԲ, Դ, 562): Ակնհայտ է, որ բաղադրյալ կազմություն ունեցող բայը ժառանգել է պարզ բայի միայն ներգործական սեռի նշանակությունը, իսկ չեզոք սեռի իմաստը ձևավորվել է նորակազմ բայի հասկացության շրջանակներում:

Կրկնասեռ նորակազմության հասկացության ծավալը որոշ դեպքերում սկզբնատիպ բայի իմաստային շրջանակից շատ ավելի նեղ է, օր.՝ *գրռռել* կրկնասեռ բայն ունի *նբ, չբ-1. վճռական հարձակում ձեռնարկել, 2. խուժել, 3. փխբ. համառ ջանքեր գործադրել, 4.*

²⁰ Բայական բառույթներից հիմնությունների անջատվելու ու անկախ բառույթի վերածվելու համար բայական բառույթը պետք է ներկայանա առարկայացված բնույթով՝ միաժամանակ ձեռք բերելով քերականական համապատասխան նշանակություն (խոսքիմասային արժեքի անցում): Բայահիմք-գոյական հարաբերակցության որոշումը դժվարանում է նրանով, որ խոսքիմասային անցումը կատարվում է միայն արմատի իմաստային առումով, առանց մասնիկավորման:

²¹ *Քնքշաբանել-նբ, չբ-1. քնքուշ խոսքեր ասել, 2. քնքուշ վերաբերմունք ցույց տալ, ծաղրաբանել-նբ, չբ-1. մեկին հեզնանքով վերաբերվել, 2. գվարճախոսել, 3. ծաղրի առարկա դարձնել, կանխաբանել-նբ, չբ 1. սկզբից ասել, կանխագուշակել*: Լեզվում անկախ գործածություն ունեն *քնքշաբան (ած.-1. Քնքուշ խոսքեր ասող, 2. Քնքշաբանություն պարունակող), կանխաբան-(ած. Նախօրոք ասող, գուշակող, կանխագուշակ), ծաղրաբան-(ած./գոյ Կատակախոս, գվարճաբան)* սկզբնահիմքերը: Ելնելով այն հանգամանքից, որ նույնը չենք կարող ասել *հանկարծաբանել* և *ցողաբանել* կրկնասեռ բայերի անվանական սկզբնահիմքերի մասին, ենթադրում ենք, որ խոսքիմասային փոխանցումը կատարվել է բայահիմք-անուն խոսքի մաս ուղղությամբ: Մի դեպքում լեզուն կարիք է ունեցել և ստեղծել է համապատասխան անվանական բառույթները, սյուս դեպքում՝ ոչ:

փխբ. *հարցերով նեղել* իմաստները, նորակազմ *թևագրոհել բայը*՝ նբ, չբ-թևագրոհ կատարել նշանակությունը (ԱՀԲԲ, Ա, 432, ԺՀԼԲԲ, Բ, 179): *Հարել* ներգործական սեռի բայը ունի 1. *հարվածել, խփել*, 2. *միապաղաղ զանգված դարձնել*, 3. *քսվելով մարմինը տրորել*, 4. *մերսել*, 5. *հալեցնել*, 6. *սաստիկ ծեծել*, 7. *մաղել, հնձել*, 8. *Հարվածելով խայթել* նշանակությունները: *Թևահարել* կրկնասեռ նորակազմությունը պահպանել է սերող բայի *հարվածել* բնիմաստը՝ միևնույն ժամանակ ձեռք բերելով չեզոք սեռի նոր նշանակություններ. չբ-1. *թները թափահարել*, 2. *թներով օդին հարվածել*, 3. *փոխ. ճահիրել, սավառնել*, 4. *նբ. ճակատային գծի երկայնքով հակառակորդի թները կրակի տակ առնել*, 5. *փխբ. ծեծել, հարվածել* (ԱՀԲԲ, Ա, 433, ԺՀԼԲԲ, Բ, 181) և այլն²²:

բ) *Առմիջուկային բաղադրիչներով սերող հիմքով կրկնասեռ բայական նորաբանություններ*. Արդի հայերենի նորակազմ կրկնասեռ բայերի մեջ որոշակի թիվ են կազմում առմիջուկային բաղադրիչներ (բառակազմական ածանցներ) ունեցող սկզբնահիմքերով կրկնասեռ բայերը²³: Այդ սկզբնահիմքերից շատերը՝ որպես անկախ անվանական բառույթներ, արդի հայերենին անցել են գրաբարից, թեև հազվադեպ են պահպանել հինհայերենյան իմաստային շրջանակը²⁴: Անվանական նույն բառույթը գրաբարում և արդի հայերենում սովորաբար ունի հասկացության ծավալի որոշակի, եթե ոչ ակնհայտ տարբերություններ: Նման դեպքերում նորակազմ կրկնասեռ բայի համար սերող հիմք է դառնում բաղադրության արդիհայերենյան տարբերակը՝ իր իմաստային շրջանակով, օր.՝ *դաշնակ* բառը գրաբարում ունի 1. *եղանակ*, 2. *օրինակ*, 3. *կերպ*, 4. *Միջոց, հնարք*, իսկ արդի հայերենում՝ 1. *եղանակ, երգ*, 2. *դաշնամուր*, 3. *(բնատ.) ներդաշնակություն* իմաստները: Հենց վերջիններս են

²² Ենթադրում ենք, որ *ցողաշաղել, թևագրոհել, ծեփաթափել, թևահարել* բայական բառույթներից *ցողաշաղ, թևագրոհ, թևահար* սկզբնահիմքերը ևս հետագայում են առանձնացել՝ վերածվելով անկախ գործածություն ունեցող անվանական բառույթների՝ *ցողաշաղ-ած. 1. ցողով շաղված, թաթախված, 2. ցող շաղող, ծեփաթափ-ծեփը թափված, թևագրոհ- գոյ. (ռազմ.) թևային գրոհ, հարձակում, թևահար-ած. թշնամու թներին հարվածող (ջոկատ, գորամաս)* և այլն:

²³ Ըստ ածանցման՝ ժամանակակից հայերենի բայերի արտահայտած քերականական յուրահատուկ իմաստների բնութագրման մեջ ոչ բայական ածանցները արժեք չունեն: Դրանց անդրադառնում ենք ուղղակի սերող հիմքերի կազմությունները ներկայացնելու առումով:

²⁴ Օր/՝ *գերակա* բառը թե՛ գրաբարում, թե՛ արդի հայերենում ունի նույն նշանակությունները՝ *գոյ. 1. ամենից բարձր կանգնած, գտնվող, 2. գերադաս, գերազանց*, որոնք էլ անցել են *գերակայել* կրկնասեռ բային՝ *նբ, չբ- բարձր դիրք գրավել, գերիշխել*:

անցել են *դաշնակել* նորակազմ կրկնասեռ բային՝ *նք-չբ-1. ձայները իրար հարմարեցնել, 2. փոխ. երգել, նվագել, 3. փխբ. հնչեցնել, 4. չբ-ներդաշնակել:*

Հուշարար ածականը գրաբարում ունի *1. հիշեցնող, 2. Խորհրդատու, 3. զգուշացնող*, իսկ արդի հայերենում՝ *1. թատրոնի աշխատակից, որ հուշում է դերասանի խոսքերը, 2. աշակերտ, ուսանող, որ դասը չիմացողին հուշում է տրված հարցի պատասխանը* նշանակությունները, որոնք էլ պայմանավորում են *հուշարարել* արդիհայերենյան կրկնասեռ բայի հասկացության ծավալը. *նք-հուշել, իբրև հուշարար թելադրել, չբ-հուշարարություն անել* և այլն²⁵:

Արդի հայերենի կրկնասեռ բայական նորաբանությունների մեջ որոշակի թիվ են կազմում *-ոտ* բառակազմական ածանցով կրկնասեռ բայերը՝ *թունոտել, կնճռոտել, ձյունոտել* և այլն²⁶:

զ) *Բայերից բաղադրված կրկնասեռ նորաբանություններ*. Արդի հայերենում կրկնասեռ բայեր բաղադրող հիմքերը կարող են լինել նաև բայեր, օրինակ՝ *գործել-պատժագործել*: Նորակազմ բայերն ունեն N+ բայ կառուցվածքային կաղապարը (N=բայից տարբեր խոսքի մաս²⁷), ընդ որում՝ նախատիպ բայերը կարող են լինել ինչպես միասեռ, այնպես էլ կրկնասեռ: Միասեռ և նորակազմ կրկնասեռ բայերի զուգադրական քննությունը վկայում է, որ վերջիններս ունեն կապակցական ընդհանրություններ: Կրկնասեռ բայերը սովորաբար պահպանում են միասեռ բայերի սեռային հատկանիշը,

²⁵ Որոշ դեպքերում նորաբանություններ են ոչ միայն բայերը, այլև վերջիններիս սերող հիմքերը, օրինակ՝ *տերևատ* (տերևաթափ, տերևագորկ), *ալելվետ* (ալիքներ ունեցող), *ներդաշնակ* (համահնչություն ունեցող, քաղցրահնչյուն) արդիհայերենյան նորաբանությունները սերող հիմք են դարձել *տերևատել* (*նք-1. տերևատ դարձնել, 2. տերևներից զրկել, 3. չբ. տերևաթափ դառնալ*), *ալելվետել* (*նք-1. ալիքավորել, 2. չբ- ալեծփել*), և *ներդաշնակել* (*նք-1. ներդաշնակ ձայնով երգել, չբ-2. ներդաշնակ լինել, սագել, 3. հիմնական եղանակին համապատասխան եղանակներ հորինել*) արդիհայերենյան կրկնասեռ բայերի համար:

²⁶ Կարող է թվալ, որ այս բայերը ունեն իրենց ածանցագորկ ձևերը՝ *ձյունել-ձյունոտել, կնճռել-կնճռոտել*: Այս ձևերի նմանությունը, սակայն, ձևական է. *-ոտ* ածանցով տարբերակները չունեն բազմապատկական կերպային գաղափար: Նրանք կազմվել են *ձյունոտ* և *կնճռոտ* ածականներից և ոչ բայերից: *-ոտ* ածանցով ածականներն ունեն որևէ հատկանիշով օժտված լինելու իմաստ, որը փոխանցվել է համապատասխան կրկնասեռ բայերին և վերջիններիս հասկացության ծավալում երկփեղկվել՝ պայմանավորելով կրկնասեռություն, օրինակ՝ *ձյունոտ-վրան ձյուն նստած, ձյունաթաթախ, ձյունոտել-նք/չբ-1. ձյունոտ դարձնել, 2. ձյունոտ դառնալ, սերոտ -1. սերով առատ, 2. շատ սեր պարունակող, յուղառատ, սերոտել-1. նք- վրան սեր քսել, 2. չբ. սեր կապել, 3. վրան սեր քսվել* և այլն:

²⁷ Տե՛ս Լ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 53:

բայց միևնույն ժամանակ կարող են ձեռք բերել իմաստային նոր երանգ՝ նոր հատկանիշ: Հենց այս հիմունքով էլ ձևավորվում է կրկնաստեղություն: Նախատիպ բայերի կրկնաստեղ լինելու պարագայում քերականական այս հատկանիշը սովորաբար փոխանցվում է նաև նորակազմությանը: *Գործել* բայը գրաբարում ունի ներգործական ստեղի *1. աշխատանք կատարել, 2. մշակել (հողը, այգին), 3. անել, կատարել, 4. առաջացնել, ծնել, 5. ներգործել, ազդել* նշանակությունները: Արդի հայերենում բայը կրկնաստեղ է՝ հետևյալ իմաստներով՝ *1. չբ-գործունեությունն ծավալել, 2. բանել, ընթացքի մեջ լինել, 3. վարվել, գործողության դիմել, 4. նբ-հյուսել, 5. (հնգ.) ազդել, 6. աշխատել, 7. (հնգ.) մշակել (հողը), 8. կազմում է հարադրություններ:* Կրկնաստեղ է նաև *պատժագործել* նորակազմությունը՝ *1. պատիժը կիրառել, 2. չարագործությունը պատժել* իմաստային դիտվածքով²⁸:

Կրկնաստեղ բայերից շատերը արդի հայերենում կազմվել են բայակազմական համարվող *վեր, նախ, ընդ, արտ* (և այլ) նախածանցներով, որոնք ավելանում են սկզբնատիպ բայերին՝ *ծորել, բուրել, զեղել, վիժել, ծայթթել, իշխել* և այլն (այս բայերից շատերը գրաբարում կրկնաստեղ են): Նախածանցավոր և այդ ածանցից գուրկ նախատիպ բայերի խնդրառական համեմատությունը ի հայտ է բերում հետևյալ օրինաչափությունը. բայն առանց այդ ածանցի կարող է առնել այս կամ այն ձևով արտահայտված լրացում, իսկ երբ ավելանում է նախածանցը, այդ հատկությունն ավելի է ընդգծվում: Նախածանցավոր բայի մասնավոր իմաստով է պայմանավորված նաև հասկացության իմաստային ավելի նեղ ծավալը, օրինակ՝ *իշխել-նբ, չբ-1. իշխանությունը վարել, կառավարել, 2. տիրել, 3. բռնություն գործադրել, 4. փոխ. թագավորել, 5. փոխ. մտքերին տիրապետել, 6. փոխ. կլանել, 7. փոխ. բնութագրական լինել, 8. փոխ. տիրապետող լինել, 9. բարձրանալ, գերիշխել-նբ, չբ-1. գլխավորել, 2. գերակշռել, 3. տիրել, իշխել:* *Կշռել-նբ1. ծանրությունը չափել, 2. որոշ միավորի չափով քաշել ու տալ գնորդին, 3. Հավասարակշռել, 4. կշիռ, ծանրություն ունենալ, 5. փխբ. կշռադատել, 6. որևէ բանի արժեքը գիտակցել, 7. փոխ. Համեմատել, գերակշռել-նբ, չբ-1.*

²⁸ Նույն խմբում են նաև հետևյալ բայերը՝ *հայել-մտահայել, շրջահայել, հղանալ-մտահղանալ, մթերել-հացամթերել* և այլն:

գլխավոր դեր ունենալ, 2. մեծամասնություն կազմել, 3. հարկ եղածից ավելին կշռել և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, սերված բայերի բառակազմական ածանցները սովորաբար մասնավորեցնում են սկզբնատիպ բայերի բառական-արմատական իմաստները: Դրանով են պայմանավորված սկզբնատիպ և բաղադրված բայերի խնդրառական ընդհանրությունները: Այդ ածանցները նաև իմաստահավելիչ դեր են կատարում, և հենց այդ իմաստահավելական դերն է, որ առաջացնում է խնդրառական տարբերություններ սերող (սկզբնաձևային) և սերված բայերի միջև, և ձևավորվում է կրկնասեռություն²⁹:

Արդիիայերենյան նորակազմ կրկնասեռ բայերից մի քանիսն ունեն կրկնավոր բայահիմքեր ³⁰, օր.՝ *ծափծափել, սուլսուլել* և այլն: Նախատիպ պարզ բայերի հետ վերջիններս համեմատությունը կարող է բացահայտել ինչպես բառիմաստային, այնպես էլ կերպային տարբերություններ³¹:

²⁹ Այս առումով որոշակիորեն տարբերվում են արտ- նախաձանցով կրկնասեռ բայերը: Սկզբնատիպ բայերի համեմատ (եթե վերջինս կրկնասեռ է) այս կազմությունները խնդրառական էական տարբերություններ հանդես չեն բերում և պահանջում են նույն լրացումները, օրինակ՝ *բուրել-նր, չբ-1. հոտ արձակել, 2. հոտ տարածվել, արտաբուրել-նր, չբ- 1. բուրել, 2. հոտ արձակել, վիժել-նր-1. պտուղը դուրս մղել, շպրտել, չբ- 2. հոսել, արտավիժել-նր, չբ-1. ներսից ուժով դուրս շպրտել, դուրս ժայթքել* և այլն: Եթե նախատիպ բայը միասեռ է, ապա նախաձանցավոր բայի կրկնասեռությունը պայմանավորող նոր նշանակությունը սովորաբար տարբերվում է սուկ գործողության ուղղվածությամբ, օրինակ՝ *զեղել-նր- լիքը լցնել, սփռել, արտազեղել-նր-1. դուրս մղել, չբ-2.դուրս թափվել, ծորել-չբ-1.ծոր տալով հոսել, հալումաշ լինել, արտածորել- չբ,նր -1. Դուրս ծորել, 2. Դուրս հոսեցնել* և այլն:

³⁰ Կրկնավոր բայերի կազմության առանձնահատկությունները կարևոր են առհասարակ բառակազմության տեսակետից, բայց ժամանակակից հայերենի բայի ձևաբանական կառուցվածքի մեջ որևէ յուրահատկություն չունեն. կրկնությունն այստեղ հանդես է գալիս իբրև բառահիմքի կազմության միջոց, որ հավասարապես կարող է գործադրվել նաև այլ խոսքի մասերի պատկանող բառեր կազմելիս (տե՛ս *Էդ. Աղայան*, նշվ. հոդվ., էջ 23):

³¹ Օր.՝ *ծափել -նր, չբ-1. ծափահարել, 2. փխբ. ծափահարությամբ ուրախություն արտահայտել, 3. փխբ. իրար խփել, բախել, 4. փխբ. ծափի ձայն հանել, ծափծափել-նր, չբ- տնականորեն, շարունակաբար կամ շատերը ծափ տալ, սուլել-1.չբ-բերանով սուր ձայն հանել, շվացնել, 2. որևէ կարգի հարմարանքով սուր ձայն հանել, 3. նր. որևէ կարգի հարմարանք հնչեցնել, 4. շվացնելով որևէ բան նվագել, 5. փխբ. հոսանքով, ընթացքով սուլոցի նման ձայն արձակել, 6. փխբ. բերանով սուլոց արձակել, 7. փխբ. սուլոցով որևէ բան ազդարարել, սուլսուլել-տնականորեն կամ շատերը սուլել*: Ինչպես տեսնում ենք, կրկնավոր սկզբնահիմքով բայերն արտահայտում են գործողության տնականություն: *Շեքծեքել* և *ձայնձայնել* նորակազմությունները նախատիպ բայերի համեմատ ունեն միայն բառիմաստային տարբերություններ՝ *ծեքել-նր-խեղաթյուրել, աղճատել, ծոմոել, ծեքծեքել 1. նր-աղավաղել, աղճատել, ծոմոել, 2. չբ-սեթևեթել, ձայնել- նր- ձայն տալ, կանչել, ձայնձայնել- նր, չբ-1. հռչակել, լուրը տարածել, 2. գոռգոռալ, գոչել, 3. իրար կանչել, միմյանց ձայն տալ* և այլն:

Այսպիսով, կատարված տարժամանակյա քննությունը վկայում է, որ արդի հայերենն ունի շուրջ 80 կրկնասեռ բայական նորաբանություններ, որոնց սերող հիմքերը մի դեպքում գրաբարում և արդի հայերենում անկախ գործածություն ունեցող անվանական բառույթներ են, մյուս դեպքում՝ արդիհայերենյան նորաբանություններ:

Г. С. Забян. Глаголы- неологизмы двойственного залога в современноармянском языке. В современном армянском языке существует около 80-ти глаголов-неологизмов двойственного залога, исходные основы которых в одном случае в древнеармянском и современном языке выступают в качестве независимых именных лексем, в другом случае – в качестве неологизмов современноармянского языка. С точки зрения словообразовательной структуры значительной особенностью исходных основ глаголов-неологизмов двойственного залога является тот факт, что все они составные лексемы, образованные путем сложения.

H. S. Zakyan. Reciprocal verbs-neologisms in modern language. There are approximately 80 reciprocal verbs-neologisms in modern Armenian. In one case, their original basis appear as independent nominal lexemes, and in other case – as neologisms in modern Armenian. From the point of view of the word formation structure, a significant feature of original forms of reciprocal verbs-neologisms is that they are all composite lexemes formed through addition and affixation.